

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 4

2010
КИЇВ

АКТУАЛЬНІ
ПРОБЛЕМИ
АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНИ

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43
А 874

Серія присвячена публікаціям досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців та скифів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела. Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх хто цікавиться давньою історією України.

Серия посвящена публикациям исследований по археологии и древней истории Украины. Освещаются вопросы социально-экономического развития и культурных связей населения Украины в каменном и медно-бронзовом веках, страницы по истории киммерийцев и скифов, материальная и духовная культура античных греков в Северном Причерноморье, этногенез и ранняя история славян, развитие древнерусских городов и сел. Издаются новые археологические материалы, разведки по истории археологии и архивные источники.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех кто интересуется древней историей Украины.

A series is devoted to publications of investigations on archaeology and ancient history of Ukraine. Questions of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, pages of Cimmerian and Scythian history, material and spiritual culture of antique Greeks in Northern Black Sea Coast, ethnogenesis and early history of Slavs, development of the Ancient Russian cities and villages are under observing. New archeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This series is intended for archeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in ancient history of Ukraine.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ СЕРІЇ:

Толочко П. П. (голова), академік НАН України

Івакін Г. Ю. (заступник голови), член-кореспондент НАН України

Корвін-Піотровський О. Г. (відповідальний секретар), кандидат історичних наук

Залізник Л. Л., доктор історичних наук

Козак Д. Н., доктор історичних наук

Крижицький С. Д., член-кореспондент НАН України

Моця О. П., член-кореспондент НАН України

Отрощенко В. В., доктор історичних наук

Скорий С. А., доктор історичних наук

У збірнику, присвяченому пам'яті доктора історичних наук, заслуженого працівника вищої школи України І.С. Винокура, вміщено роботи, у яких висвітлюються актуальні проблеми дослідження археологічних пам'яток України. Хронологічно матеріали охоплюють період від кам'яного віку до давньоруського часу і середньовіччя. Низка статей присвячена історії науки. Збірник підготовлений до друку ДП «ОАСУ Подільська археологія».

В сборнике, посвященном памяти доктора исторических наук, заслуженного работника высшей школы Украины И.С. Винокура, представлены работы, в которых освещаются актуальные проблемы исследования археологических памятников Украины. Хронологически материалы охватывают период от каменного века до древнерусского времени и средневековья. Ряд статей посвящен истории науки.

Сборник подготовлен к печати ДП «ОАСУ Подольская археология».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Козак Д. Н. (відповідальний редактор), доктор історичних наук

Строценъ Б. С. (відповідальний секретар) кандидат історичних наук

Абашина Н. С., кандидат історичних наук

Баженов Л. В., доктор історичних наук, Академік Української академії історичних наук

Болтрик Ю. В., кандидат історичних наук

Гуцал А. Ф.

Завальнюк О. М., академік Академії наук вищої освіти України

Копилов С. А., доктор історичних наук

Лубніна Т. І.

Магомедов Б. В., доктор історичних наук

Мегей В. П.

Михайлина Л. П., доктор історичних наук

Отрощенко В. В., доктор історичних наук

Прокопчук В. С., доктор історичних наук

Строценъ Л. Д.

Терпиловський Р. В., доктор історичних наук

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)

ISBN 978-966-02-5554-8 (Вип. 4)

© Інститут археології НАН України, 2010

З М І С Т

До 80-річчя Іона Ізраїлевича Винокура

СТАТТІ

Гуцал В.А. І.С. Винокур — дослідник старожитностей Волині і Поділля

Залізник Л.Л. Періодизація пізнього палеоліту України

Палієнко С.В. Критерії історико-культурної атрибуції пізньопалеолітичних пам'яток Поділля та Волині

Овчинников Е.В. «Кухонна» кераміка канівської групи Західного Трипілья

Охріменко Г.В., Склярєнко Н.В. Припонтійські етнокультурні впливи на території Західної Волині за доби бронзи

Клочко В.І. «Унетичькі» бронзи в Україні

Махортых С.В. Снаряжение коня скифского времени в бассейне Ворсклы (по материалам некрополей Бельского городища)

Клочко Л.С. Вбрання скіфських амазонок

Тилищак В.С. Інгумації Чернелево-Руського могильника черняхівської культури: особливості поховальних обрядів

Кияшко А.Г. Поруйновані поховання в ареалі черняхівської культури

Вакулєнко Л.В. Знахідки римських монет у Прикарпатті та питання грошового обігу

Погоральський Я.В. Побутові печі у житлах IV—X ст. з Волино-Прикарпатського порубіжжя

Войнаровський В.М. Вичинка шкіри: від домашнього заняття через громадське виробництво — до ремесла (на матеріалах ранньосередньовічних слов'янських поселень)

Терпиловський Р.В., Горбаненко С.А. Сільське господарство мешканців поселення Олександрівка 1

Володарець-Урбанович Я.В. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках

Козловський А.О., Ієвлев М.М. Розвиток забудови Верхнього Києва кінця X — першої половини XIII ст.

Ягодина М.О. До археологічної карти Західного Поділля

C O N T E N T S

5 On the 80th anniversary of Ion Izrailevich Vinokur

ARTICLES

7 *Gutsal V.A.* I.S. Winokur — researcher of ancient Volhynia and Podolia

14 *Zalozn'ak L.L.* Periodization of the upper paleolithic of Ukraine

26 *Palienko S.V.* Criterion of historical and cultural attribution of the sites of late paleolith in Podillya and Volyn

32 *Ovchinnikov E.V.* «Kitchen» pottery in Kaniv group of West Trypillya culture

41 *Okhrimenko G.V., Sklyarenko N.V.* Pripontyda's ethno-cultural influences on Western Volhyn in the Bronze Age

49 *Klochko V.I.* The «Unietice's» bronzes in the Ukraine

55 *Makhortykh S.V.* Horse harness of the Scythian period in the Vorskla's basin (based on materials of Bels'k hillfort's cemeteries)

69 *Klochko L.S.* Scythian Amazons' Attire

79 *Tylischak V.S.* Inhumations of Chernyakhiv's cultures in Cherneliv Rusky's burier (features of burial ritual)

98 *Kyjashko A.G.* Destroyed burials in the Cherniahiv culture area

103 *Vakulenko L.V.* The finds of Roman coins in the Carpathian region and issues of money circulation

109 *Pohoralskyi Ya.V.* Household furnaces from dwellings of IV—X centuries from border-land of Volynian and sub-Carpathian regions

121 *Voinarovskiy V.M.* Currying and its development from a domestic economy through public production into a trade (on materials from Slavic settlements of early middle ages)

137 *Terpylovsky R.V., Gorbanenko S.A.* Agriculture of inhabitants of settlement Oleksandrivka 1

147 *Volodarets'-Urbanovych Ya.V.* Pastyrskes dishes on the Slavs settlements

153 *Koslovskyy A.O., Iyevlev M.M.* Development of the Upper Kyiv urban area of the end of the 10th — the beginning of the 13th centuries

162 *Yagodyn's'ka M.O.* To the archaeological map of Western Podillya

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Степанчук В.М. Артефакти і модифіковані кам'яні об'єкти Меджибожу: спостереження над матеріалами 2008—2009 рр.

173

Косаківський В.А., Рудь В.С. Археологія Буші та її околиць

180

Лысенко С.Д. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине

190

Фіалко О.Є. Скільський курганний могильник біля с. Зелене на Херсонщині

201

Гейко А.В. Розкопки могильника черняхівської культури Шишаки у 2009 р.

222

Строцьонь Б.С., Строцьонь М.Б. Рукоміш II — поселення і виробничий комплекс черняхівської культури (дослідження 2004 р.)

226

Петраускас А.В., Коваль О.А., Петраускене А.О. Формування середньовічного Олевська за даними археологічних розвідок 2009 р.

234

Ситий Ю.М. Забудова північно-західної околиці Чернігівського Передгороддя

241

Мисько Ю.В. Зведення кам'яних фортифікацій Хотинської цитаделі за археологічними даними

252

Берест Р.Я. Середньовічні чернечі печерні пам'ятки анахоретів Верхнього Подністер'я

258

ДИСКУСІЇ

Гарат К. Мініатюрні споруди. Зауваження на тему наявності глиняних моделей будівель у неолітичну та енеолітичну добу на території Європи — інтерпретаційні напрямки

265

Лысенко С.С. К вопросу об атрибуции ряда бронзовых украшений

271

Пуголовок Ю.О. До питання про характер планування поселень роменської культури

276

Капустін К.М. До питання про причини зміни топографії поселень Середнього Подніпров'я в середині XIII—XV ст.

286

ІСТОРІЯ НАУКИ

Строцьонь Л.Д. Історія дослідження оборонних споруд на Тернопільщині

292

Хададова М.В. Перші польові щоденники Б.О. Тимошука (1946 р.)

300

Кусьнеж Є. Мечислав Людвік Потоцький (1810—1878) — охоронець старожитностей Східної Галичини, співавтор відкриття пам'ятника Світовита з р. Збруч, автор першої монографії історичного міста Замостья

303

Отрошченко В.В., Бровендер Ю.М. З досвіду організації польових археологічних семінарів

310

Щербань О.В. Життєпис Лідії Савівни Шульгіної за матеріалами слідчої справи

313

Наші автори

319 Our authors

Список скорочень

321 Abbreviations

PUBLICATIONS of ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

Stepanchuk V.N. Artifacts and modified stone objects of Medzhibozh: observations on the materials of 2008—2009

173

Kosakivskiy V.A., Rud V.S. Archaeology of Busha and boundary of the village

180

Lysenko S.D. New monuments of Pidhirtsi group of mylohradska culture in Kiev region

190

Fialko O.E. Barrow cemetery of Scythian warriors near the village Zelenoje in Kherson region

201

Gejko A.V. The excavation of the Chernjakov culture cemetery in Shishaki in 2009

222

Strotsen B.S., Strotsen M.B. Rukomysh II — settlement and production complex of Chernyahiv's culture (excavation 2004 year)

226

Petrauskas A.V., Koval O.A., Petrauskene A.O. Forming of the medieval Olevska according to the archaeological reconnaissance 2009

234

Sytyy Y.M. Northwest outskirts building of Chernihiv suburb

241

Mysko Ju.V. The construction of the fortifications of the citadel Khotyn on archaeological data

252

Berest R.Ja. Medieval monkish spelaean attractions of anchorites in the upper Podnistrovyia

258

DISCUSSIONS

Harat K. Miniature dwelling models. Observation on the subject of clay dwelling models phenomenon in Neolithic and Eneolithic Ages in Europe — interpreting guidelines

265

Lysenko S.S. About attribution of a row of bronze jewelry

271

Puholovok Yu.O. Nature of settlement planning in Romny culture revisited

276

Kapustin K.M. To the problem of the settlements topography changes on the middle Dnepr territories in the XIII—XV centuries

286

HISTORY of SCIENCE

Strotsen L.D. Archaeological excavation of defence works in Ternopil region

292

Hadadova M.V. The first field diaries by Timoshchik (1946 year)

300

Kusnierz J. Mechyslav Ludwig Potocki (1810—1878) — a keeper of antiquities in East Galicia, co-discoverer of Zbruch idol Svetovid and author of the first monograph about historical town Zamość

303

Brovender Yu.M., Otroshchenko V.V. On the experience of organization of Scientific and Practical Field Seminars

310

Shcherban O.V. The Biography of ceramologist Lidiya Savvina Shulgina based on the materials of the Investigatory Case

313

319 Our authors

321 Abbreviations

Я. В. Погоральський

ПОБУТОВІ ПЕЧІ У ЖИТЛАХ IV—X ст. З ВОЛИНО-ПРИКАРПАТСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

У статті проаналізовано побутові печі у слов'янських ранньосередньовічних житлах суміжних районів Волині і Прикарпаття. Розглядаються їхні параметри, розташування в житлі, особливості конструкції та будівельного матеріалу. Простежено функціонування різноманітних печей на суміжних територіях регіонів, для кожного з яких у ранньому середньовіччі загальною характерною рисою використання різного будівельного матеріалу для опалювальних споруд — глини на Волині і каменю у Подністрів'ї.

Ключові слова: піч, житло, конструкція опалювальних споруд, слов'яни, Волинь, Прикарпаття.

Невід'ємним і визначальним елементом стародавнього житла були опалювальні пристрої. В археологічній літературі виділяють кілька типів опалювальних споруд, які у давніх суспільствах використовували для обігріву жител та приготування їжі. Основними і найбільш поширеними типологічними ознаками опалювальних споруд є конструкція і будівельний матеріал. Найпростішим таким пристроєм були вогнища, більш досконалими пристосуваннями стали печі, які й використовували у слов'янському ранньосередньовічному житлі. Археологи та етнографи визначають піч як закрити, на відміну від вогнища, споруду, призначену для приготування їжі, в котрій черинь і камера суміщені, а в більш пізніх і складних конструкціях — відокремлені одна від одної. Також піч — це закрите місце для вогню, з первісною єдиною опірною поверхнею, призначеною для вогню, золи, випікання страв і посуду для варення їжі [Матеріальна культура, 1989, с. 121; Брей, Трамп, 1990, с. 191; Словник-довідник, 1996, с. 206]. На думку ж Р. Сілецького, який проаналізував еволюцію опалювальних споруд з урахуванням їхніх конструктивно-функ-

ціональних аспектів, середньовічні слов'янські печі за вказаними принципами відрізняються від новочасних варистих (духових) печей. Тому середньовічні опалювальні споруди такого типу треба окреслювати як напівзакриті вогнища [Сілецький, 2001, с. 230—247].

Для другої половини I тис. н. е. дослідники зазначають побутування різних типів (за будівельним матеріалом) печей у слов'янських житлах в Подністрів'ї (кам'янки) і Західній Волині (глиняні) (рис. 1—3) [Баран, 1972, с. 24—25; Михайлина, 2007, с. 92, 97]. Вивчення опалювальних споруд порубіжжя цих регіонів може дати важливі висновки, що стосуються причин і характеру цього явища, більш чітко окреслити територіальні і хронологічні рамки поширення печей певного типу. Опалювальні споруди з ареалу, який розглядається, не аналізувалися в комплексі і наразі представлені переважно у вигляді публікації матеріалів. Тому метою цієї статті є систематизація матеріалів щодо функціонування різних типів печей на суміжних територіях зазначених регіонів, аналіз їхніх параметрів, розташування в житлі, особливостей конструкції та будівельного матеріалу.

Під термінами Прикарпаття і Волинь розуміються передусім історико-географічні одиниці, у межах яких є різні мікрорегіони з відмінностями у геоморфологічному, ландшафтному, гідрологічному та інших аспектах. Чіткіше означення цих регіонів відбулося наприкінці I тисячоліття н. е., та вже з V ст. стають помітними особливості в окремих елементах матеріальної культури цих територій, тому вживаємо ці визначення для всього досліджуваного періоду.

Стан дослідження різних мікрорегіонів волино-прикарпатського порубіжжя на сьогодні залишається нерівномірним. Часто стан збе-

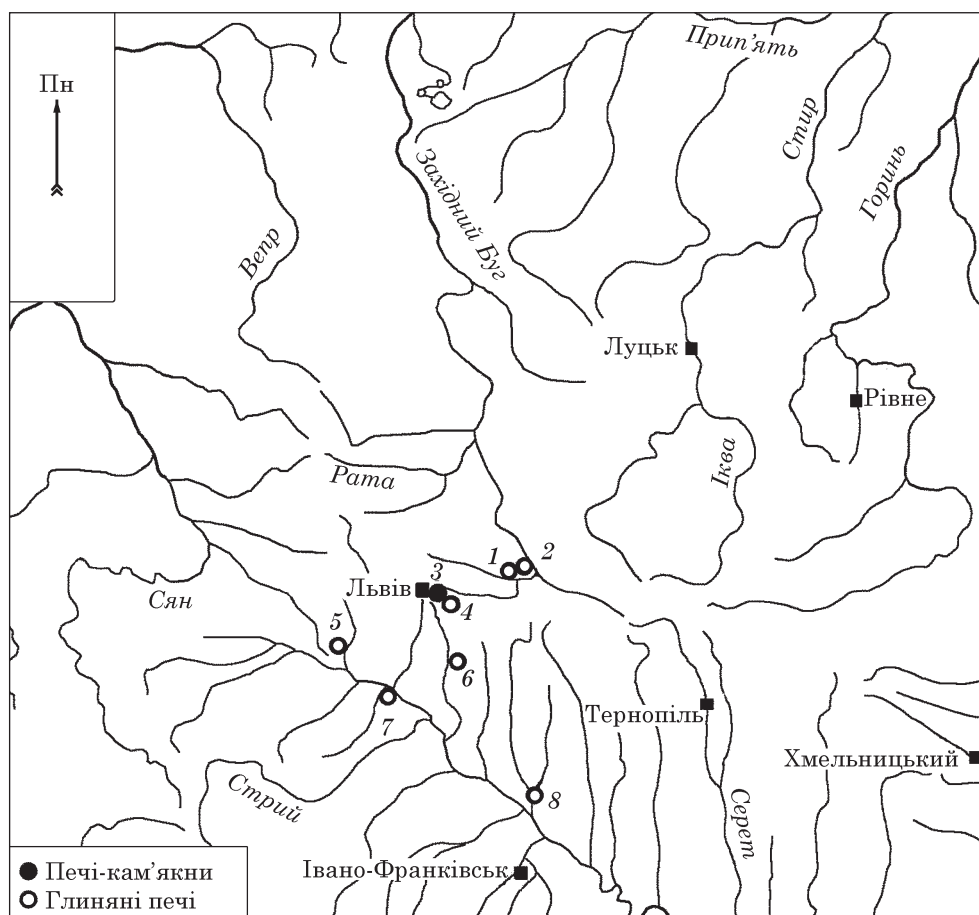

Рис. 1. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у IV — першій половині V ст.: 1 — Неслухів; 2 — Ріпнів I—III; 3 — Черепин; 4 — Чижиків; 5 — Березець; 6 — Стрілки II; 7 — Рудники; 8 — Дем'янів

реженості чи публікації окремих об'єктів дає можливість охарактеризувати лише деякі конструктивні елементи опалювальних споруд на пам'ятках, нерідко тільки встановити матеріал, з якого споруджені печі. Однак навіть така ситуація з вивчення житлових комплексів у цьому регіоні все ж дає змогу зробити певні спостереження і окреслити деякі загальні тенденції розвитку опалювальних споруд у житлах середини — другої половини I тисячоліття н. е.

Печі у житлах кінця IV — початку V ст. Досліджуваний регіон був одним із ареалів появи печей у слов'ян. Саме тут і на сусідніх територіях на пізньочерняхівських поселеннях кінця IV — початку V ст. з'явилися печі, споруджені з каменю і глини.

Ранні печі-кам'янки виявлені тільки у житлах 8 і 12 на поселенні Черепин. Вони мали напівовальну форму і знаходилися у північно-східному (устям на південь) та північному (устям на південь) кутах. Їхні стінки, які збереглися на висоту 0,20—0,30 м від рівня череня, складені з досить великих шматків каменю-пісковика. Купол зроблений з дрібніших шматків. Черені, підмазані глиною, мали товщину 4—7 см. Внутрішні розміри печей 0,5 × 0,7 і 0,7 × 1,0 м (табл. 1). Вони споруджені не безпо-

середньо на долівці житла, а на підсипці з каменю і землі заввишки 0,12—0,30 м від рівня долівки. Під підсипкою, на долівці обох жител, виявлено черені однієї (житло 12) та двох (житло 8) раніших печей. Поруч із піччю в житлі 8 вкопані два великих ліпних горщика [Баран, 1981, с. 31, 32, рис. 9; 16].

Поширенішими у цьому регіоні були глиняні печі, які виявлені у Неслухові, Березці, Чижикові, Рудниках, Стрілках II (рис. 1). Їхня форма підковоподібна (Неслухів, Чижиків), чотирикутна (Березець, житло 4 зі Стрілок II).

Усі печі розташовані у кутах жител: північно-східному (Неслухів), західному (Рудники), північно-західному (Березець), південно-західному (Стрілки II, житло 1). Напрямок устя переважно паралельний до стін (устям на схід — житло 1 зі Стрілок II, південний захід — Неслухів, Березець), тільки в Рудниках устя скероване до центру споруди. Отже, у всіх простежених випадках печі характеризуються так званим лівостороннім (відносно входу) розташуванням у житлі.

Глиняні печі пізньочерняхівських поселень Ріпнів II, Черепин, Чижиків споруджували безпосередньо на долівці, на невисокому материковому підвищенні або в материковому бор-

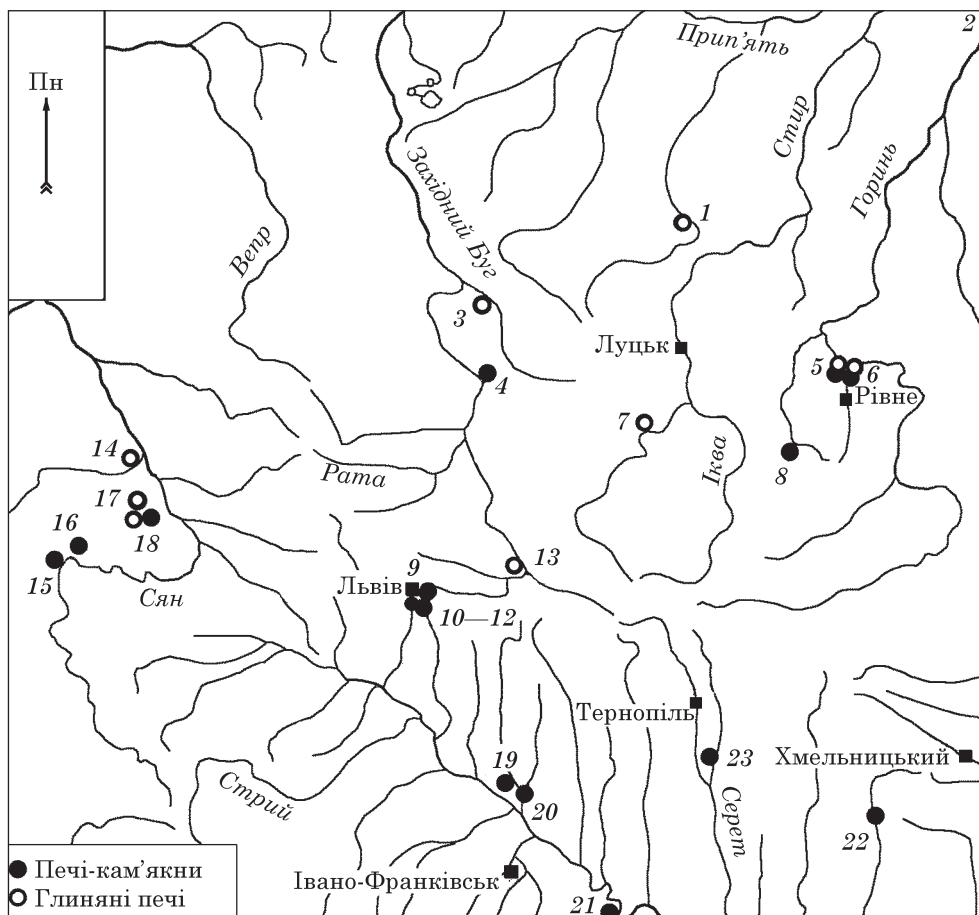

Рис. 2. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у V—VII ст.: 1 — Підріжжя; 2 — Хотомель; 3 — Зимно IV; 4 — Ромош; 5 — Городок I; 6 — Зозів; 7 — Хрінники; 8 — Костянець; 9 — Львів; 10—12 — Соکیلники, Підбірці, Підберізіці; 13 — Ріпнів I—III; 14 — Гродзіско Дольне; 15 — Динув XI; 16 — Бахуж XVI; 17 — Мацькувка; 18 — Ожанськ; 19 — Бовшів I—II; 20 — Дем'янів I; 21 — Незвисько; 22 — Городок; 23 — Теревовля

Таблиця 1. Печі-кам'янки. Основні параметри

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Розміри, м			
			Зовнішні параметри	Параметри череня	Висота	Товщина стінок
Черепин	Кін. IV — поч. V	8	—	0,5 × 0,7	—	—
Там само	Те саме	12	—	0,7 × 1,0	—	—
Підберізіці	VI—VII	—	0,7 × 1,0	0,4 × 0,7	0,3—0,4	—
Соکیلники	Те саме	—	0,8 × 1,2	0,4 × 0,7	—	—
Підгородище	Перша пол. XI	1 (р. I, 2005 р.)	1,2 × 1,15	—	0,6	—
Там само	Друга пол. X	1 (р. II, 2005 р.)	0,85 × 1,15	—	0,45	—
Рокитне	Те саме	1 (2008 р.)	1,0 × 1,1	0,4 × 0,6	0,3	0,2—0,4
Там само	— » —	2 (2008 р.)	1,0 × 1,0	0,3 × 0,4	0,3	0,2—0,4; 0,5
Завадів	X — поч. XI	1	1,2 × 1,5	0,7 × 0,6	0,55	—
Там само	— » —	2	1,0 × 0,8	0,73 × 0,6	0,60	—
Добростани	IX—X	1	1,15 × 1,0	—	0,65	—
Пліснесько	X—XI	2 (1990 р.)	1,1 × 0,9	—	—	—
Там само	IX	3 (1990 р.)	1,0 × 1,1	—	—	—
— » —	IX—X	4 (1990 р.)	1,2 × 1,2	—	—	—
— » —	X	5 (1990 р.)	1,0 × 1,0	—	0,6	—
— » —	IX/X	12 (2000 р.)	0,9 × 1,2	0,65 × 0,4	—	—

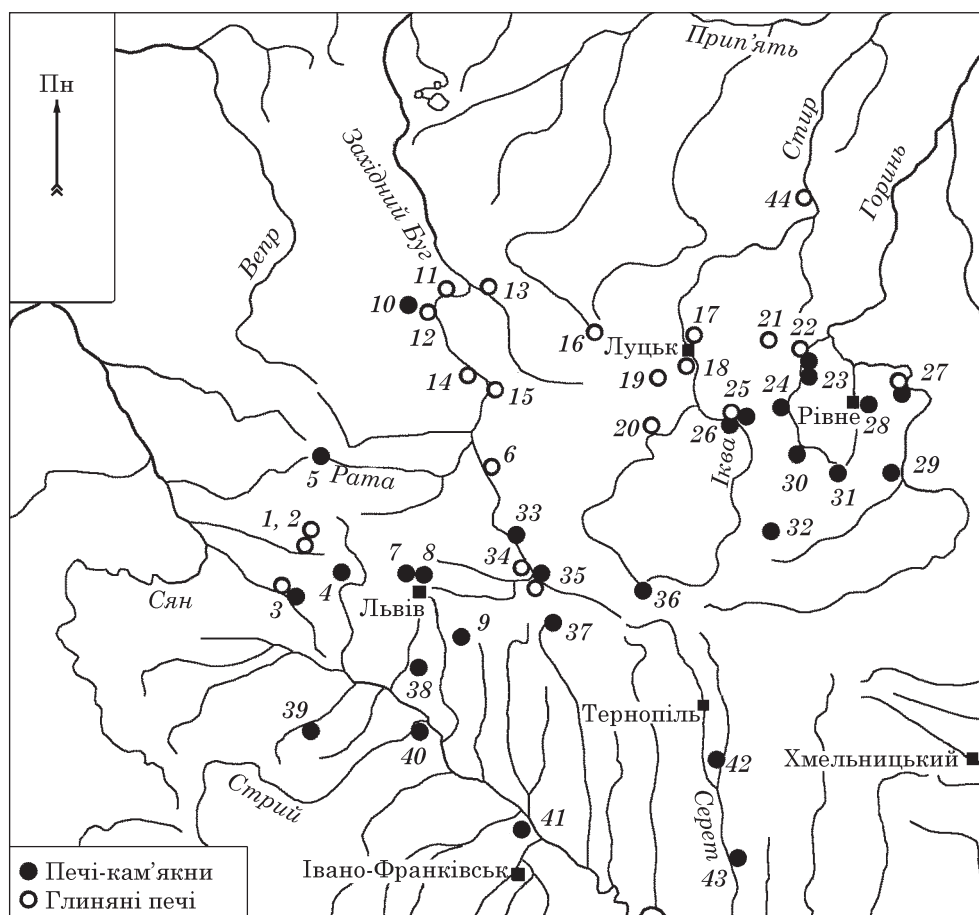

Рис. 3. Карта-схема поширення печей-кам'янок і глиняних печей на Прикарпатті і Волині у VIII—X ст.: 1—2 — Черчик I—II; 3 — Судова Вишня; 4 — Добростани; 5 — Гребенне; 6 — Тишиця; 7 — Рокитне; 8 — Завадів; 9 — Підгородище; 10 — Тептюків; 11 — Стрижів; 12 — Городок Надбужний; 13 — Володимир-Волинський; 14 — Федорівці; 15 — Ромош; 16 — Затурці; 17 — Луцьк; 18 — Боратин; 19 — Загаї; 20 — Хрінники; 21 — Чемерин; 22 — Пересопниця; 23 — Білів; 24 — Жорнів; 25 — Муравиця; 26 — Озліїв; 27 — Дорогобуж; 28 — Біла Криниця; 29 — Хорів; 30 — Листвин; 31 — Дермань; 32 — Уніас; 33 — Деревляни; 34 — Ріпнів I; 35 — Буськ; 36 — Пліснесько; 37 — Гологірки; 38 — Стільсько; 39 — Солонсько; 40 — Жидачів; 41 — Крилос; 42 — Теревовля; 43 — Біла III; 44 — Бабка

ту житла (Дем'янів II). Їхня основа була глинобитною, переважно в заповненні паливних камер або поруч із опалювальними спорудами виявлені глиняні вальки-хлібці, які, очевидно, входили в конструкцію куполів (Неслухів, Рудники, Березець, житло 3 зі Стрілок II). У Березці піч вирізана в материковому глиняному останці чотирикутної форми розмірами 1,15 × 1,20 м та добудована з глини.

Довжина стінок печей — 0,6—1,30 м, їхня площа складала від 0,48 м² (Стрілки II, житло 1) до 1,56 м² (Чижиків) (табл. 2). На думку В. Барана, велику піч із Чижикова використовували як для побутових, так і виробничих потреб. Товщина стінок печей становила 0,1—0,18 м. Переважно вони збереглися на висоту 0,2—0,22 м, хоча досить добре збережені стінки у печах із Неслухова і Березця (висотою 0,45 і 0,52 м відповідно) дають змогу припустити, що такі ж показники були і в погано збережених печах. Черені прямокутної форми, підмазані глиною, переважно

розташовані на рівні долівки, інколи вище неї (Рудники) [Баран, 1981, с. 30—31; Цигилик, 1997, с. 104—107, рис. 1, 3; Цигилик, Касюхнич, Вітвіцька, 2008, с. 144, 148—149, рис. 2].

Печі у житлах кінця V—VII ст. На пам'ятках V—VII ст. у зазначеному регіоні печі-кам'янки виявлені на поселеннях, які компактно розташовані на вододілі басейнів Дністра і Західного Бугу у Львові («Золотий Лев»), Підберізцях, Підбірцях, Сокільниках, а глиняні печі — над Західним Бугом у Ріпневі I—III. Якщо перші можна пов'язувати із продовженням традицій Черепинського поселення, то другі очевидно пов'язані з глиняними опалювальними спорудами пізньочерняхівських пам'яток біля Ріпнева і Неслухова. Саме на підставі побудовання різномісних печей, які належали до наддністерської і волинської житлобудівних традицій відповідно, В. Петегирич виокремлює два поселенські мікрорегіони — Львівський і Бусько-Пліснеський [Петегирич, 2007, с. 103].

Найпівнічнішою пам'яткою із житлом, в якому використовували кам'янку, є Ромош (уроч. Звіринець) [Крушельницька, Долынская, 1972, с. 367], однак обсяг публікації матеріалів не дає можливості зробити ширші висновки щодо причин появи в цьому мікрорегіоні, для якого були типовими вже глиняні печі, опалювального пристрою «наддністерського типу». Це виглядає нетипово ще й тому, що у Ромоші (уроч. Димниця) в житлі X — початку XI ст. виявлена глиняна піч [Аулих, 1969, с. 327—329].

На жаль, відсутність на більшості території Верхнього Подністер'я досліджених житлових споруд з печами празько-корчацької культури (рис. 2) не надає однозначної відповіді щодо характеру опалювальних споруд цього регіону, в якому на пізньочерняхівських пам'ятках (Рудники, Березець, Дем'янів II, Стрілки II) побутували глиняні печі. Водночас, використання печей-кам'янок у житлах V—VII ст. периферійних районів Верхнього Подністер'я (Бовшів, Дем'янів, Волосів, названі пам'ятки з околиць Львова) і Верхнього Посяння (Бахуж, Динув)

дають змогу стверджувати, що традиція глиняних печей у цьому регіоні (на відміну від Західного Побужжя) не набула продовження.

Печі-кам'янки з усіх названих пам'яток V—VII ст. волино-прикарпатського порубіжжя знаходилися у північно-західних кутах споруд (устям на південь — так зване лівостороннє розташування), на деякій відстані від стінок котловану. Тільки піч житла зі Львова щільно прилягала до дерев'яного облицювання стін. Піч із Підберізців мала розміри 0,7 × 1,0 м і висоту стінок 0,3—0,4 м. Черені печей глиняні. У житлі з Підберізців черинь викладений фрагментами сковорідок і ліпного горщика. У Підберізцях і Соکیلниках розміри черенів склали 0,4 × 0,7 м, товщина 2—4 см. У Підберізцях черинь влаштовано у спеціальному заглибленні, що збільшувало об'єм паливної камери. Перед піччю у Львові знаходилася передпічна яма; біля печі (у правому задньому куті, а також майже в центрі споруди) були горщики [Козак, 1984, с. 90, рис. 1—3; Петегирич, 2007, с. 101, рис. 2].

На поселеннях біля Рішнева в усіх житлах виявлені глиняні печі. У більшості жител нижня

Таблиця 2. Глиняні печі. Основні параметри

Пам'ятка	Хронологія, ст.	№ об'єкта	Розміри, м			
			Зовнішні параметри	Параметри череня	Висота	Товщина стінок
Неслухів	Кін. IV—поч. V	1	0,8 × 0,9	0,45 × 0,65	0,45	0,15—0,18
Березець	Те саме	3	1,15 × 1,20	0,6 × 0,8	0,52	—
Рудники	— » —	1	0,65 × 1,0	0,5 × 0,7	—	—
Чижиків	— » —	1	1,2 × 1,3	—	—	—
Стрілки II	— » —	1	0,6 × 0,8	0,32 × 0,50	—	0,16
		4	0,85 × 0,95	0,55 × 0,60	—	0,10—0,12
Ріпнів I	VII	4	1,0 × 1,0	0,8 × 0,9	—	—
		7	1,1 × 0,9	—	—	0,3
Ріпнів II	VI—VII	1	—	0,8 × 0,8	0,4—0,5	0,05—0,09
Там амо	Те саме	5	—	0,41 × 0,9	0,66	0,02—0,04
— » —	— » —	6	1,0 × 1,45	0,6 × 0,4	—	0,15—0,20; 0,35—0,50
— » —	— » —	9	1,04—1,2 × 1,4	0,64 × 0,8	0,4	0,08
— » —	— » —	10	1,0 × 0,8	0,6 × 0,6	0,4	0,04—0,06
— » —	— » —	15	—	0,5 × 0,4	—	—
— » —	— » —	28	—	0,54 × 0,6	0,35	0,03—0,04
— » —	— » —	29	1,2 × 1,3	0,56 × 0,76	0,52	—
— » —	— » —	30	1,0 × 1,4	0,47 × 0,8	0,21	0,03—0,05
— » —	— » —	31	—	0,46 × 0,55	—	0,03
Ріпнів III	VI—VII	1	—	0,4—0,6	0,25	0,04—0,08
Буськ	Середина X	VIII	—	—	0,52	0,28
Черчик I	X — поч. XI	1	1,0 × 1,0	0,6 × 0,7	—	—
Там само	Те саме	2	1,0 × 1,1	0,5 × 0,65	0,6	0,20—0,25
— » —	— » —	3	1,0 × 1,0	0,5 × 0,6	—	0,25—0,30
— » —	— » —	5	1,0 × 1,1	0,6 × 0,7	0,4	0,4
Черчик II	— » —	1	1,1 × 1,1	0,54 × 0,60; (0,80 × 0,72)	—	—
Там само	— » —	3	1,1 × 0,85	—	0,4	—
— » —	— » —	5	1,14 × 1,08	—	0,45	—

Таблиця 3. Локалізація печей у житлах VIII—X ст.

Кут	Напря́м устя	Кількість	Па́м'ятки
N	SW	—	—
	SE	4	Рокитне (ж. 2, 2008 р.), Буськ (об. VIII, р. I, 2008 р.), Пліснесько (ж. XVI, 1947/1948 рр.), Черчик II (об. 3)
NE	W	1	Завадів (ж. 1)
	S	8	Пліснесько (ж. Va, XV, 1947/1948 рр.; ж. 2, 1990 р.; сп. 14, 2000 р.), Черчик I (об. 3, 5), Черчик II (об. 1, 5)
NW	E	3	Підгородище (ж. 1, р. II, 2005 р.), Черчик I (об. 1), Пліснесько (ж. VII, 1947/1948 рр.)
	S	—	—
S	NW	3	Пліснесько (ж. XIX, 1947/1948 рр.; сп. 12, 2000 р.), Рокитне (ж. 1, 2008 р.)
	NE	1	Пліснесько (ж. VI, 1947/1948 рр.)
SE	N	—	—
	W	2	Завадів (ж. 2), Ріпнів I (ж. 6)
SW	N	4	Пліснесько (ж. XIV, 1947/1948 рр.; ж. 3, 4, 1990 р.), Черчик I (об. 2)
	E	—	—
W	NE	1	Підгородище (ж. 1, р. I, 2005 р.)
	SE	—	—
E	NW	1	Пліснесько (ж. XIa, 1947/1948 рр.)
	SW	3	Пліснесько (ж. XII, 1947/1948 рр.; ж. 5, 1990 р.), Буськ (ж. V, 2003 р.)

частина печей вирізана в материкових останцях. Тільки у житлах 9 і 10 з Ріпнева II, у кутах, які перерізали споруди черняхівської культури, печі влаштовані у масиві насипної, добре утрамбованої глини. Це свідчить про усталеність прийомів житлового будівництва на поселенні (розташування печі у північно-західному куті споруди, устям на південь, хоча є і виняток — піч у житлі 5 споруджена як правостороння, у північно-східному куті, устям на південь).

Виступи-останці мали чотирикутну або напівовальну форму. Їхні розміри: від $0,8 \times 1$ до $1,2 \times 1,4$ м, висота від рівня долівки — $0,15—0,8$ м. Внутрішні розміри печей — від $0,4 \times 0,5$ до $0,8 \times 0,8$ м. Товщина стінок печей — $0,04—0,08$ м, у печі з житла 6 Ріпнева II — $0,5$ м (що пов'язано з її ремонтом). Останці і стінки печей інколи облицьовані глиняною обмазкою.

Куполи печей побудовані без дерев'яного каркасу зі скріплених обмазкою овальних, рідше — конусоподібних вальків (виявлені в заповненні паливних камер печей, котлованів і ям у долівці). Порівняно добра збереженість печі у житлі 7 із Ріпнева II дає змогу встановити первинну висоту паливної камери — $0,45$ м (до ремонту) і $0,28—0,3$ м (після ремонту). Однак не всі печі були споруджені з використанням глиняних вальків-хлібців. Зокрема, у житлах 1, 29, 30 із Ріпнева II у заповненні паливної камери виявлені тільки шматки обпаленої обмазки, а вальків у спорудах не знайдено. У житлі 15 піч була повністю глинобитною, з основою, розташованою на долівці. Ширина устя в печах із Ріпнева II різна: від $0,30$ м (житло 30) до $0,6$ м (житло 1).

У деяких житлах Ріпнева II (5, 6, 31) у розрізах опалювальних споруд простежена перебудова

печей у вигляді подвійних (чи потрійних) стінок, розділених прошарками глини, які об'єднуються у спільний черинь і купол. Виявлені також два і навіть три рівні череня. Черинь і стінки підмазані глиною. Черені печей були на рівні долівки або ж на $0,05—0,18$ м нижче (Ріпнів II, житла 6, 9) чи вище (Ріпнів II, житла 1, 10, 28, 31) цього рівня. Товщина черенів становила $0,02—0,05$ м.

У деяких житлах із Ріпнева I (житла 4, 7) і Ріпнева II (житла 6, 10, 15, 30) поряд із печами виявлені округлі чи овальні передпічні ями діаметром $0,40—1,16$ м і глибиною $0,15—0,4$ м. Вони були заповнені гумусом, вугликами, попелом, обмазкою, уламками кераміки [Баран, 1972, с. 25—27, 207—223, 226].

Печі у житлах VIII—X ст. Значно більше в досліджуваному регіоні виявлено жител на пам'ятках останньої чверті I тисячоліття н. е. (табл. 1—3; рис. 3). Опалювальні споруди у них, як і в попередні періоди, також представлені печами з каменю і глини. Усі вони знаходилися в різних кутах споруд, напрям устя також різний (табл. 3). Більшість печей розташовані у північно-східному куті, устям на південь. Такий варіант локалізації печей характерний для жител празько-корчацької (24,4 % на Рашкові III, другий показник) і райковецької (41 % на Східному городищі Монастирка, перший показник) культур Дніпро-Дністерського межиріччя [Погоральський, 2008, табл. 1, 2]. Загалом, домінувало правостороннє розташування печей у житлах, хоча відомі три випадки лівосторонньої локалізації.

Ще чотири печі, напрям устя яких у публікаціях не зазначений (інколи через стан збереження), знаходилися у західному (Гологірки [Філіпчук, 1991, с. 95]), північно-західному

(Добростани, житло 1 [Корчинський, Шишак, 1989, с. 26, рис. 25, фото 27]) і північно-східному (Деревляни, житло 1 [Пелещишин, Чайка, 1988, с. 54]; Буськ, об'єкт IV, 2005 р. [Довгань, 2008, с. 146—147]) кутах. Отже, із 35 проаналізованих жител, у 19 випадках (54,3 %) печі розташовані в їхній північній частині.

Печі-кам'янки в досліджуваному регіоні виявлені у Пліснеську [Старчук, 1952, с. 379—394; Кучера, 1962, с. 3—56; Филипчук, 1998, с. 258, 260, рис. 2а, 5; 2002, с. 203—204, рис. 5; 2008, с. 81, рис. 25], Буську [Довгань, 2008, с. 142, 146—147; 2009, с. 22—45], Деревлянах [Пелещишин, Чайка, 1988, с. 54], Рокитному, Завадові, Добростанах [Корчинський, Шишак, 1989, с. 26, рис. 25, фото 27; 1990, с. 8—11, рис. 14, 24], Гологірках [Філіпчук, 1991, с. 95], Підгородищі [Філіпчук, 2007, с. 113—136], Гребенному [Kokowski, 2006, s. 29, foto 1—4]. Ці пам'ятки фактично визначають північну межу основного масиву поширення кам'янок на Прикарпатті, хоча Пліснеськ, Буськ і Деревляни знаходяться у басейні Західного Бугу, а більшість названих пам'яток — на вододілі верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Для Пліснеська, розташованого на горбистих Вороняках (у подібних геоморфологічних умовах, як і пам'ятки Розточчя і Гологір), печі-кам'янки можуть вважатися звичним явищем. Натомість їхнє побутування у Буську (кінець X — початок XI ст.), Деревлянах (IX — початок X ст.) і навіть Тептюкові (під Грубешовом, X — початок XI ст. [Niedźwiedz, Koman, 1996]), в ареалі, де наприкінці IV ст. з'явилися глиняні печі (Неслухів), а в V—IX ст. характерні глинобитні або останцеві печі з куполом із вальків (Сверщів, Ріпнів I—III), є дещо нетиповим. Як бачимо, у VIII—X ст. у цьому регіоні відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжній території і чітку межу між цими ареалами провести неможливо.

Конструкція печей досить добре простежена на багатьох поселеннях. Найбільшу кількість кам'янок досліджуваного періоду виявлено у Пліснеську. М. Кучера датував VII—X ст. 14 жител, розкопаних станом на 1960 р. Він вважав, що у двох випадках для жител раннього етапу городища, могли використовувати вогнища, оскільки над черенями не було виявлено склепін'я [Кучера, 1960, с. 6—7]. Однак, найімовірніше, такі об'єкти треба інтерпретувати як розібрані печі. Щодо інших елементів, то у житлах, які автор датував IX—X ст., у шести випадках перед печами розташовані невеликі господарські ями, а в чотирьох житлах наявні дрібні стовпові ямки від опорних стовпів облицювання (кріплення) печей.

Найчастіше печі-кам'янки в цьому регіоні були складені з каменю-пісковика без зв'язуючого розчину, інколи з масивних шматків (житло 1 із Завадова, житло 1 із Підгородища (розкоп I, 2005 р.), споруда 12 із Пліснеська (розкопки 2000 р.). На думку І. Старчука, каміння печей із Пліснеська скріплювали глиною, іноді з додаванням фрагментів посуду. Конструкція купо-

ла виразно простежена у повністю збереженій печі з житла 5 із Пліснеська (розкопки 1990 р.). Купол печі споруджений без зв'язуючого розчину, із вертикально притиснутих одна до одної, трикутних в перерізі, кам'яних плит. У житлі 1 (розкоп II, 2005 р.) із Підгородища, основа печі викладена з масивного, а забутовка — із дрібного каменю-пісковика. Це особливо помітно по периметру череня. У конструкціях двох печей із Завадова, крім колотого каменю-пісковика, використано фрагменти жорнових каменів.

Обидві печі з Рокитного складені зі шматків пісковика незначних розмірів. Піч у житлі 2 має специфіку конструкції стінок. Ліва стінка складена з середнього розміру каміння, правий задній кут — із дрібнішого каміння. Правий передній кут в основі має дрібне каміння, а верхня частина складена з ґрунту і дрібного каміння. Очевидно, така конструкція в цій частині печі змусила мешканців житла зі сторони материкової стінки котловану влаштувати додаткову підпірну дошку (довжиною 0,38, шириною 0,09 і товщиною 0,03—0,04 м) [Погоральський, Ляска, Вітвіцька, 2010, с. 348—349, 354—355].

Довжина стінок печей-кам'янок у регіоні складала 0,80—1,50 м, однак найчастіше — 1,0—1,15 м. Варто звернути увагу і на досить великі печі, зафіксовані у Завадові (житло 1), Підгородищі (житло 1/І), Пліснеську (житло 4/1990 р.) із довжиною стінок 1,2—1,5 м (табл. 1).

Досить добра збереженість стінок багатьох печей дає змогу встановити первинну висоту опалювальних споруд. У печах із Рокитного висота стінок складала 0,3 м над рівнем долівки, у спорудах з інших пам'яток (Завадів, Пліснесько, Підгородище, Добростани) — 0,55—0,65 м (табл. 1).

Черені глиняні, розташовані на рівні долівки, їхня товщина — 1—3 см. У житлах Пліснеська І. Старчук простежив, що для череня робили невелику округлу в плані підсику з утрамбованої глини (діаметром до 1 м і висотою 0,1—0,2 м, інколи вище), навколо якої зводили стінки печі.

Глиняні печі цього періоду в регіоні виявлені на поселеннях Ріпнів І, Буськ, Черчик І і Черчик ІІ.

Стан збереження печей у житлах VIII—IX ст. із Ріпнева І дає змогу охарактеризувати їх тільки в загальних рисах. У житлі 11 на материковій сходинці біля північної стіни виявлений черинь печі, стінки якої повністю знищені. Черинь, розмірами 0,55 × 0,6 м, мав неправильну округлу форму і був сильно випалений. Поруч із ним на сходинці простежено декілька плям із слідами випалення. У житлі 6 рештки печі у вигляді шматків обпаленої глини і овальних глиняних вальків (розкидані на площі 1,0 × 1,5 м) знаходилися майже в центрі споруди, ближче до його східної стінки [Аулих, 1963, с. 372, 378, рис. 3, 2; 4, 1].

Збудована на долівці глинобитна піч в об'єкті VIII із Буська (розкоп І, 2008 р.), датованому серединою X ст., мала підковоподібну форму. У

глині виявлено домішку каміння, яке, на думку П. Довганя, або додавали в глиняне тісто перед будівництвом печі, або ж втискали у глину вже після її спорудження. Купол печі завтовшки 5—6 см розміщений горизонтально, майже паралельно до череня. Ширина устя печі при долівці 0,4 м, біля купола — 0,32 м. Висота стінок печі — 0,52 м, товщина — приблизно 0,28 м. Черинь печі сірого кольору знаходився на рівні долівки і був завтовшки близько 2 см [Довгань, 2009, с. 24—25, рис. 4, 14].

Нижче за течією Західного Буту житла з глинобитними печами виявлені у Тишиці (одне житло кінця X — початку XI ст.) [Пелешишин, Чайка, 1988, с. 54], Федорівцях (одне житло VIII—IX ст. і одне житло X—XI ст.) [Петегирич, 2007, с. 106], Ромопі (одне житло X — початку XI ст.) [Аулих, 1969, с. 327—329], Стрижові (кілька жител з глиняними печами VIII—X ст.) [Rauhut, 1957, s. 113—129; Musianowisz, 1975, s. 83—112] (рис. 3).

Глиняні печі округлої і підковоподібної форми виявлені у семи житлах X — початку XI ст. на поселеннях Східного Надсяння Черчик I [Погоральський, 2005, с. 325, 327—328, 330, рис. 2—5] і Черчик II [Петегирич, Павлів, Принада, 2005, с. 283—285, 289—290, 293, рис. 3, 7, 10]. Вони переважно знаходилися у північно-східному куті (обернені устям на південь) (чотири об'єкти), ще по одному — у північному, північно-західному і південно-західному кутах. Опалювальні споруди віддалені від материкових стінок котлованів на відстані 0,10—0,40 м. Збереженість стінок різна, переважно вони фіксуються на висоту 0,10—0,45 м. Задовільний стан збереження дає змогу встановити висоту чотирьох (із семи) печей: 0,40—0,45 м від рівня череня (табл. 2). В об'єкті 2 з Черчика I піч споруджена на невисокому материковому останці (заввишки 0,20 м), тому тут загальна висота печі від рівня долівки становила 0,60 м. Довжина стінок здебільшого 1,0—1,1 м і тільки у двох випадках — 0,85 (об'єкт 3 з Черчика II) і 1,14 м (об'єкт 5 з Черчика II). Ширина стінок — 0,20—0,40 м (табл. 2).

На поселеннях біля Черчика можна виокремити два способи будівництва стінок печей. У чотирьох житлах з Черчика I стінки і склепіння опалювальних споруд робили з глини без додаткових домішок; слідів дерев'яного каркасу не зафіксовано. У печах із об'єктів 1 і 3 з Черчика II у глину додавали дрібні камінці, шматки шлаків, уламки кераміки. Шлаки були виявлені у заповненні печей із жител Черчика I: із печі житла 1 походить понад 80 одиниць, житла 2 — близько 100 одиниць, кілька шматків виявлено у печі житла 5. Не виключено, що ці шлаки використовували при спорудженні куполів печей, хоча ми більше схилиємося до версії про їхнє виробниче походження. У житлі 1 із Черчика I паливна камера печі із заходу та півночі облицьована двома плитами каменю-пісковіку. Поруч із печами у житлах 3 і 5 з Черчика I виявлені скупчення глини, які,

ймовірно, були підготовлені для ремонту (добудови) верхніх частин опалювальних пристроїв.

Основа більшості печей з поселень біля Черчика влаштована на долівці. Хоча, як зазначалось вище, піч в об'єкті 2 з Черчика I споруджена на чотирикутному материковому останці; у житлі 1 із Черчика II — на своєрідній глиняній «подушці»; у житлі 3 з Черчика II основа печі споруджена на долівці, засипаній шаром подрібненого шлаку.

Черені печей прямокутні чи овальні з довжиною сторін 0,5—0,7 м і завтовшки 0,03—0,12 м переважно споруджені на рівні долівки. У житлі 1 із Черчика I зафіксовані два рівня череня (сліди ремонту), під нижнім з яких знаходилася неглибока ямка (що повторювала обриси череня), заповнена попелом. У житлі 5 із Черчика I піч споруджена на невисокій підсипці. У житлі 3 з Черчика II черинь мав два горизонти. Спочатку його було влаштовано на шарі глини поверх засипки із шлаку. Внаслідок інтенсивного використання на перепаленій до бронзового кольору глині утворився шар сажі і вугликів, який проник навіть глибше череня під шар шлаку. Через певний час поверх цього череня покладено шар глини, на якому теж інтенсивно горів вогонь (вона перепалена до червоного кольору). Два горизонти череня печі були розділені тонким прошарком білої глини. Під верхнім черенем виявлено уламки кераміки, вмонтовані під час його поновлення. Два горизонти мала також піч у житлі 5 із Черчика II. Нижній, у вигляді тонкого прошарку випаленої глини покритої шаром вугликів та попелу, був перекритий шаром глини завтовшки 4—12 см, верхній прошарок якої був випалений до цеглястого кольору і вкритий вугликами, які проникли в цю глину. У житлах 1 та 5 із Черчика II перед печами розчищені передпічні ямки.

Цікавою пам'яткою щодо використання різних типів печей є городище Судова Вишня I, яке його дослідник О. Ратич датував X—XI ст. На дитинці городища у кількох спорудах, інтерпретованих як житлові, виявлені рештки печей переважно у вигляді скупчень перепаленого і зашлакованого каміння, зруйнованих черенів. Тільки у житлах 8 і 17 (із верхнього горизонту пам'ятки) на рівні долівки розчищені округлі в плані печі-кам'янки [Ратич, 1962, с. 108—109, 116, 119]. В інших публікаціях зустрічається інформація про побутування на цій пам'ятці двох типів печей — кам'янок на дитинці і глинобитних на посаді [Багрий, 1990, с. 136—140]. Очевидно, що стан збереження, дослідження і публікації матеріалів Судової Вишні зараз не дає можливості чіткіше здійснити хронологічну диференціацію, окреслити характер опалювальних споруд і визначити їхнє місце серед синхронних пам'яток.

Отже, проаналізовані матеріали, які стосуються ранньосередньовічних опалювальних споруд на порубіжжі Волині і Прикарпаття, дають змогу зробити наступні висновки.

Опалювальними спорудами у ранньосередньовічних житлах регіону слугували печі. Їхню появу тут треба пов'язувати із пізньочерняхівськими пам'ятками, де домінували глиняні печі.

З VI ст. все більшого поширення набувають печі-кам'янки, а на поселеннях біля Рішнева продовжує побутувати специфічний локальний тип глиняних печей — останцеві з куполом із глиняних вальків-хлібців. Водночас необхідно зазначити, що в Подністер'ї, де відомо кілька пізньочерняхівських жител з глиняними печами, традиція спорудження такого типу печей не знайшла продовження. Сучасний стан дослідження не дає можливості чіткіше відповісти на питання, чи пов'язано це з міграційними процесами і витісненням місцевого населення, чи механічним засвоєнням середньодністерської традиції печей-кам'янок.

Очевидно, відповіді на це питання треба шукати на сусідніх територіях — у Верхньому і Середньому Надсянні та Верхньому Потиссі. Саме в цих регіонах на поселеннях V—VII ст. побутували як печі-кам'янки, так і глиняні печі. У Надсянні в цей час печі-кам'янки відомі на поселеннях Динув і Бахуж [Parczewski, 2003, s. 191—209; Cygan, 2006, s. 101—112, map 1, 2], а глиняні — на Гродзіску Дольному XXII [Podgyrska-Czopek, 2009, s. 186—191]. Цікавою у плані побутування різнотипних печей на одному поселенні є ранньослов'янська пам'ятка біля Ожанська (пов. Ярослав, Підкарпатське воєв., Польща), де виявлені житла з глиняними (останцевими) і «кам'яно-глиняними» печами. Нижні частини більшості печей були влаштовані в останцях, спеціально залишених у кутах житла. У заповненні паливних камер і на черенях виявлені рештки конструкції склепінь — скупчення глиняної обмазки, каміння, глиняна обмазка, змішана з камінням. Залишки ще чотирьох печей збереглися у вигляді скупчень каміння і глиняної обмазки (в одній із печей ще й із глиняними вальками), тому вони можуть бути інтерпретовані як кам'янки, обмазані глиною¹. Аналогічну конструкцію очевидно мали печі на розташованому неподалік поселенні Гродзіско Дольне III. У Верхньому Потиссі у 19 досліджених житлах VI—VII ст. виявлено 23 глиняні печі і лише 4 кам'янки [Котигорошко, 2008, с. 320]. Але найпоказовішим треба вважати поширення у житлах цього часу вальків-хлібців, які відомі в Україні ще на пам'ятках пізньоримського часу. Картографування цих знахідок показало, що їх широко використовували на поселеннях V—VII ст. Середнього Посяння [Podgyrska-Czopek, 2009, рис. 81] та Верхнього Потисся і Нижнього Подунав'я. При цьому румунський дослідник І. Станчу пов'язує поширення традиції вальків-хлібців саме із басейну Прип'яті і Західного Бугу в Середнє Посян-

ня і далі через Карпати у Верхнє Потисся і Нижнє Подунав'я [Stanciu, 2001, abb. 2].

На нашу думку, поява у Верхньому і Середньому Посянні та Верхньому Потиссі жител із кам'яними і глиняними (у тому числі останцевими) печами тісно пов'язана з процесами Великого розселення слов'ян у V—VI ст. Найімовірніше, саме в ході цих міграційних рухів верхньодністерські (можливо, і надбужанські) общини принесли традицію глиняних останцевих печей із використанням вальків-хлібців у Верхнє Потисся та Верхнє і Середнє Надсяння. У тих самих напрямках рухалися і середньодністерські племена з традицією печей-кам'янок, що й привело до використання в цих регіонах різнотипних опалювальних споруд на різних (можливо навіть і синхронних) поселеннях. Очевидно, зникнення традиції глиняних печей у Верхньому Подністер'ї треба пов'язувати з переселенням її носіїв у Посяння і за Карпати у V—VI ст. [Погоральський, 2013, с. 185—197].

Межа між ареалами поширення кам'янок і глиняних печей у VI—VII ст. є відносно чіткою, хоча недостатня вивченість пам'яток цього часу в регіоні не дає змоги робити якісь ширші висновки. У VIII—X ст. відбувається взаємопроникнення різних типів печей на суміжні території, і навіть синхронне побутування їх у межах деяких поселень.

На пам'ятках кінця I тис. н. е. порубіжжя Волині і Прикарпаття можна виділити дві територіальні групи, де на пам'ятках, розташованих на незначній відстані, у житлах функціонували різні за будівельним матеріалом типи печей: 1) Розточчя і Східне Надсяння (Добростани, Рокитне, Черчик, можливо Судова Вишня); 2) верхів'я Західного Бугу (Ріпнів, Тишиця, Федорівці, Буськ, Деревляни, Пліснеськ, Ромоші).

Очевидно, причиною використання глини чи каменю в певному регіоні, була не тільки перевага (наявність) того чи іншого будівельного матеріалу, але й тяглість етнічних традицій у спорудженні печей певного типу. Особливо це помітно на прикладі Ріпнівського поселення, яке існувало в V—IX ст. і характеризувалося єдиним типом печей — глиняними. Натомість на розташованих неподалік, на берегах Західного Бугу пам'ятках IX—X ст. у Буську та Деревлянах у житлах виявлені кам'яні печі.

Протилежну ситуацію, яку пояснити на наявній джерельній базі наразі складно, спостерігаємо у Ромоші, де у третій чверті I тисячоліття н. е. в житлі використовували піч-кам'янку, а в X ст. тут побутує традиційна для Західної Волині глиняна піч. На деяких поселеннях бачимо паралельне використання різнотипних печей (Буськ). Найімовірніше, що таке явище напряму пов'язане з розташуванням цих пам'яток на стику основних ареалів поширення печей із глини і каменю, а також на Західному Бугу — найважливішому комунікаційному шляху між Західною Волиною і Верхнім Подністер'ям.

1. Висловлюю вдячність авторам досліджень Д. Немасіку і В. Пастеркевічу (Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego) за можливість ознайомитися з матеріалами розкопок житлових комплексів (див. також: [Parczewski, 2011, s. 97—108]).

Причини окресленого вище явища, очевидно, треба пояснити кількома факторами, які взаємодіяли. Тут і регіональні етнографічні традиції, і особливості геологічної будови регіонів, і міжплеменні контакти та міграції. Найімовірніше, в кожному конкретному випадку домінували окремі фактори або їхнє поєднання.

Припускаємо, що саме це поєднання на відносно незначній території різних типів печей може бути пов'язане з локалізацією тут, у верхів'ях Західного Бугу, племенного союзу бужан. Оскільки писемні джерела про бужан є надто фрагментарними і скупими, це привело до різнополярної оцінки в історіографії місця цього племені в історії переддержавного періоду Русі [Довгань, 2006, с. 46—57; Мердух, 2007, с. 44—52]. Можливо, це об'єднання склалося саме на ґрунті симбіозу власне волинської і наддністерської традицій, що знайшло прояв у тому числі в житлобудівництві. Недаремно у XII ст. Бужськ був центром невеликого удільного князівства (територія більшості з яких мала давню, ще племенну основу), в XI—XIII ст. переходив із рук в руки у суперечках волинських і галицьких князів. Найімовірніше, територію цього адміністративного утворення можна окреслити в межах пізньосередньовічної Буської волості (повіту) в складі Белзького князівства (воєводства) [Janeczek, 1993, тара 3, 4].

Дещо схожу ситуацію бачимо у випадку так званої Погоринської волості (середня течія р. Горинь), розташованої на межі Волинського і Київського князівств (волинян і древлян), за яку ці два князівства часто вели війни з перемінним успіхом. Саме тут у Погоринні в X — на початку XI ст. співіснували два типи печей — кам'янки і глиняні, іноді навіть у межах одних і тих самих пам'яток. Ймовірно, як наслідок такої взаємодії, у цьому районі з'являються так звані кам'яноглиняні печі — кам'янки, обмазані глиною (Озлів, Муравиця, Дермань, Жорнів, Дорогобуж, Пересопниця). У Погоринні такі печі були або єдиним типом опалювального пристрою на поселенні (Озлів, Дермань), або співіснували з класичними кам'янками (Жорнів) чи глинобитними печами (Дорогобуж, Пересопниця); у Муравиці представлені всі три типи печей [Козак, Прищеп, Шкоропад, 2004, с. 213, рис. 74; Прищеп, 2010, с. 231—232]. Побутування поряд різнотипних печей у цьому регіоні зафіксоване також для VII ст.: в Городку I (на Усті) та Зозів виявлені як глинобитні печі, так і кам'янки [Баран, 1972, с. 159, 188—189]. Як помітно, співіснування різнотипних печей спостерігаємо на пам'ятках, розташованих чітко на порубіжжі основних ареалів кам'янок і глиняних печей (Городок, Зозів, Буськ, Пересопниця, Дорогобуж). Отже, використання певних матеріалів для будівництва опалювальних споруд пов'язане не тільки з наявністю відповідного матеріалу, але й з локальними етнокультурними традиціями.

Ми не схильні безапеляційно ототожнювати певні типи печей із етнокультурними (племен-

ними) групами. Однак, археологічні матеріали свідчать, що стійкість традицій у такому елементі, як піч була досить міцною. Для прикладу, розселення слов'янських племен празько-корчацької культури на теренах Центральної Європи супроводжувалось перенесенням із собою традиції використання у житлах характерного типу опалювальної споруди — печі-кам'янки, і ці традиції навіть на нових освоєних землях зберігалися протягом кількох століть. Те ж саме можна проілюструвати на прикладі незмінного побутування певних типів печей у другій половині I тисячоліття в окремих регіонах — глиняних на Західній Волині і Лівобережжі Дніпра та кам'янок між Дніпром і Карпатами.

Конструкція печей-кам'янок складалася з каменю-пісковика різного розміру (найпоширенішого в регіоні і придатного для будівництва опалювальних споруд). Велике каміння переважно укладали без зв'язуючого розчину, менше, найімовірніше, скріплювали глиною, гумусованими суглинками, дрібним камінням, фрагментами кераміки. Склепіння печей формували із дрібного каміння, тому переважно воно не збереглося. Конструкція ж глиняних печей мала два різновиди: глинобитні і останцеві з куполом із вальків (очевидно, як продовження традицій пізньоримського часу).

Що стосується горизонтальних параметрів печей, то помітно, що у VI—X ст. відбувається їхня певна стандартизація (на відміну від пізньочерняхівських печей) — довжина стінок опалювальних споруд (як глиняних, так і кам'янок) коливається в межах 0,8—1,2 м. Очевидно, це пов'язано із практичними міркуваннями, параметрами самих жител (площа, об'єм), зручністю в обслуговуванні, характером конструкції тощо.

Висота печей становила 0,3—0,65 м і, як показують етнографічні матеріали, була зумовлена зростом господині, яка цю піч обслуговувала [Сілецький, 2001, с. 233—237], а також принципами функціонування середньовічних печей, у які горщик ставився в отвір зверху опалювальної споруди [Раппопорт, 1975, с. 152, рис. 50, 55, 56; Юренко, 1984, с. 44, рис. 8].

У житлах кінця IV—VII ст. відомі різні варіанти локалізації печей, однак суттєвою є частка «лівосторонніх» печей, особливо із розташуванням у північно-західному куті, устям на південь. На пам'ятках VIII—X ст. помітне урізноманітнення варіантів локалізації печей (що, очевидно, пов'язано з топографічними особливостями розміщення пам'яток), домінування правостороннього розташування і відповідність переважаючим тенденціям локалізації печей у житлах райковоцької культури, а саме у північно-східному куті, устям на південь.

Як бачимо з викладеного, розвиток опалювальних споруд на пограниччі Волині і Прикарпаття при загальних спільних тенденціях із аналогічними конструкціями у житлах всієї райковоцької культури (розміщення в кутах, будівельний ма-

теріал, параметри тощо) має і деякі особливості. Вони простежуються в побутуванні останцевих печей з куполом із вальків, поширенні різних типів печей на суміжних територіях, лівосторонньому розташуванні в окремі періоди та ін.

Очевидно, поставлена проблема може бути вирішена тільки за підсумками масштабніших досліджень, адже картографування (рис. 1—3) показує, що в цьому регіоні залишаються значні території не охоплені стаціонарними дослідженнями.

Аулик В.В. Славянские поселения у с. Рипнев (Рипнев I) Львовской области // МИА. — 1963. — № 108. — С. 366—381.

Аулик В.В. Древнерусское поселение на Западном Буге // АО 1968 г. — М., 1969. — С. 327—329.

Багрий Р.С. Вишня // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). — К., 1990. — С. 136—140.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.

Баран В.Д. Черняхівська культура. За матеріалами верхів'я Дністра і Західного Бугу. — К., 1981.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990.

Довгань П. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2006. — Вип. 1. — С. 46—57.

Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 3. — С. 136—195.

Довгань П. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2009. — Вип. 4. — С. 22—45.

Козак Д.Н. Нові ранньослов'янські пам'ятки в межиріччі Дністра і Західного Бугу // Археологія. — 1984. — Вип. 47. — С. 89—94.

Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Корчинський О.М., Шишак В.І. Звіт про підсумки археологічних досліджень на території Верхнього Подністров'я у 1989 р. // НА ІА НАН України. — 1989/131.

Корчинський О.М., Шишак В.І. Звіт про археологічні дослідження постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яно-руської археологічної експедиції у 1990 р. // НА ІА НАН України. — 1990/45.

Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1000000 років тому — X сторіччя н. е. — Ужгород, 2008.

Крушельницькая Л.И., Долынская М.Л. Работы Западнобугской экспедиции // АО 1971 года. — М., 1972. — С. 367.

Кучера М.П. Древний Плеснеск: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Киев, 1960.

Кучера М.П. Древній Пліснеск // АП. — 1962. — Т. XII. — С. 3—56.

Материальная культура: Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1989. — Вып. 3.

Мердх Ю. До історії давнього Бужська (Буська) // Другі «Ольжині читання». — Львів, 2007. — С. 44—52.

Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007.

Пелецишин М.А., Чайка Р.М. Нові матеріали з історії давньоруського сільського населення Західної Волині (VIII—XI ст.) // Вісн. Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1988. — Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. — С. 46—55.

Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення X—XI ст. біля с. Черчика на Яворівщині // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 280—296.

Петегирич В. Поселенські структури V/VI—X ст. Верхньої Надбужанщини як підсонова формування Белзької та Червенської земель // МДАПВ. — 2007. — Вип. 11. — С. 106.

Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик I на Розточчі // МДАПВ. — 2005. — Вип. 9. — С. 324—336.

Погоральський Я. Просторова орієнтація ранньосередньовічного слов'янського житла (за матеріалами пам'яток Дніпро-Дністровського межиріччя другої половини I тис. н. е.) // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2008. — Вип. 11. — С. 65—74.

Погоральський Я. Житла з печами як маркер напрямів і динаміки розселення склавинів: східнокарпатський шлях // Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, rzymskim i wczesnym średniowieczu. — Krosno, 2013. — С. 185—197.

Погоральський Я., Ляска В., Вітвіцька Г. Дослідження ранньосередньовічного городища Рокитне II на Розточчі // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2010. — Вип. 13. — С. 342—360.

Прищеп Б.А. Житла X—XI ст. на Волинській височині // Археологія Правобережної України. — К., 2010. — С. 228—234 (АДПУ. — Вип. 2).

Раппопорт П.А. Древнерусское жилище. — Л., 1975 (САИ. — Вып. Е1—32).

Ратич О.О. Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957—1959 рр. // МДАПВ. — 1962. — Вип. 4. — С. 106—119.

Сілецький Р. Проблема типології опалювальних пристроїв стародавнього житла в Україні (конструктивно-функціональні особливості печі) // ЗНТШ. — Львів, 2001. — Т. ССХІІ: Праці Секції етнографії і фольклористики. — С. 230—247.

Словник-довідник з археології. — К., 1996.

Старчук І.Д. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр. // АП. — 1952. — Т. 3. — С. 379—394.

Філіпчук М.А. Роботи Гологірської госпдогвірної експедиції // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1991. — С. 93—95.

Філіпчук М. Дослідження стародавнього Пліснеська у 1990 р. // Волино-Подільські студії. — Львів, 1998. — Вип. 1. — С. 256—285.

Філіпчук М. Дослідження літописного Пліснеська у 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2002. — Вип. 5. — С. 197—220.

Філіпчук М. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2007. — Вип. 2. — С. 113—136.

Філіпчук М. Райковецька культура в українському Прикарпатті: хронологія і періодизація // Вісн. Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 3. — С. 68—135.

Циглик В.М. Нові пізньочерняхівські житла на Львівщині // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ; Львів, 1997. — С. 104—118.

Циглик В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Три роки досліджень поселення Стрілки-II // Археологічні

дослідження Львівського університету. — 2008. — Вип. 11. — С. 142—163.

Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — Вип. 45. — С. 34—46.

Cygan S. Wczesnosłowiańskie półziemianki kwadratowe na terenie Polski, Czech, Słowacji, Wschodnich Niemiec i Dolnej Austrii. — Rzeszyw, 2006.

Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. — Warszawa, 1993.

Kokowski A. Od Słowian do kultury pomorskiej // Archeologia na drodze — drogi archeologii. VI wystawa Instytutu Archeologii UMCS w Muzeum UMCS. — Lublin, 2006. — S. 29—40.

Musianowicz K. Osada z IX—X w. w Strzyżowie pow. Hrubieszów na tle osadnictwa Górnego Pobuża // Wiadomości Archeologiczne. — 1975. — T. 40. — S. 83—112.

Niedźwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu // Biblioteka Towarzystwa regionalnego Hrubieszowskiego. — Hrubieszów, 1996. — T. 24. — 100 s.

Parczewski M. Wczesnosłowiańskie odkrycia w Bachyrzu, pow. Rzeszów // Polonia Minor Medii Aevi. — Kraków; Krosno, 2003. — S. 191—209.

Parczewski M. Osady wczesnosłowiańskie (V/VI—VII w.) na trasie autostrady A4 w Południowo-Wschodniej Polsce // Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy. — Rzeszów, 2011. — S. 97—108.

Podgryska-Czopek J. Grodzisko Dolne, stanowisko 22 — wielokulturowe stanowisko nad Dolnym Wisłokiem. Cz. II: Okresy rzymski i wczesnosłowiański. — Rzeszów, 2009.

Rauhut L. Osadnictwo wczesnośredniowieczne w Strzyżowie, pow. Hrubieszów // Wiadomości Archeologiczne. — 1957. — T. 24, z. 1—2. — S. 113—129.

Stanciu I. «Tonbrote» als indiz für die wanderung und die magisch-rituellen glauben und praktiken der frühen Slawen // Eastern Review. Sanktuaria i kult. Interdyscyplinarny zespół naukowo-badawczy: drogi handlowe i szlaki pielgrzymie. — Łódź, 2001. — T. 5. — S. 123—154.

Я. В. Погоральский

БЫТОВЫЕ ПЕЧИ В ЖИЛИЩАХ IV—X вв. ИЗ ВОЛЫНО-ПРИКАРПАТСКОГО ПОРУБЕЖЬЯ

Западная Волынь и Прикарпатье в середине I тыс. н. э. стали одним из регионов, где в жилищах ранних славян появились печи — важная этноопределяющая черта их средневековой культуры. Во второй половине I тысячелетия н. э. для Западной Волыни были характерны глиняные печи, для Верхнего и Среднего Поднестровья — печи-каменки. Рубеж между этими ареалами не был неизменным и на протяжении указанного периода происходило взаимопроникновение этих разновидностей печей в соседние регионы. Так, в конце IV — первой половине V в. в Верхнем Поднестровье использовали как каменки (Черепын), так и глиняные печи (Березец, Стрилки II, Рудники). Вероятнее всего, что носители этой традиции в V—VI вв. мигрировали в Посанье и Закарпатье, где в то время появились печи обоих видов. Распространение этих двух традиций по встречным направлениям наблюдается также в IX—XI ст. — каменки появились на памятниках

Западного Побужья (Буск, Деревляны, Тептюков), а глиняные — в Посанье (Черчик). Эти процессы были связаны как с миграциями, так и с наличием соответствующего строительного материала в конкретной местности.

Если в конце IV—VII вв. часто встречается так называемое левостороннее размещение печи (главным образом, в северо-западном углу, устьем на юг), то на памятниках последней четверти I тысячелетия н. э. такой вариант становится редкостным, выразительно доминирует правостороннее размещение отопительных сооружений с заметным преобладанием локализации в северо-восточном углу, устьем на юг.

Печи-каменки сооружали из местного камня-песчаника разных размеров, часто скрепленного гумусом, глиной, мелкими камешками. Глиняные печи, в зависимости от способа формирования стенок и купола, делят на глинобитные и останцевые с вылепленными из глины куполами или сформованными из «хлебцов». Длина стенок печей преимущественно составляла 0,8—1,2 м, высота — 0,3—0,65 м.

Ya. V. Pohoralskyi

HOUSEHOLD FURNACES FROM DWELLINGS OF IV—X centuries FROM BORDER-LAND OF VOLYNIAN AND SUB-CARPATHIAN REGIONS

Western Volyn and Sub-Carpathian, in the middle of the I millennium AD, has become one of the regions where furnaces, an important ethnic feature of medieval material culture, were used in the dwellings of early Slavs. In the second half of the I millennium AD, Western Volyn was characterized by the clay furnaces, Upper and Middle Podnisteria — by the stone furnaces. The boundary between these areas was not the same and during mentioned time there was interpenetration of these kinds of furnaces in neighboring regions. In particular, at the end of the IV — first half of the V centuries stone furnaces (Cherepyn) as well as clay furnaces (Berzets, Strilky II, Rudnyky) were used in Upper Podnisteria. Probably, the bearers of this tradition migrated to Nadsiania and Transcarpathia in the V—VI centuries, where there were, at that time, two types of furnaces. Spreading of both traditions to the opposite directions is also observed in the IX—XI centuries — stone furnaces appeared on the sites of the Western Bug region (Busk, Derevliany, Teptiukiv) and clay furnaces — in Nadsiania (Cherchik). These processes have been associated with the migrations as well as with the existence of a particular building materials in a particular area.

The so-called left-hand furnaces locations (mainly in the north-west corner, the mouths of furnaces to the south) were used at the end of the IV—VII centuries. Later, in the last quarter of I millennium such localization became rare and the right-hand furnace location started to dominate with the notable preference of location in the north-east corner, the mouths to the south.

The stone furnaces were made from local sandstones of different sizes which were put together with the help of humus, clay, small stones. The clay furnaces, depending on the method of forming of the walls and the dome, were divided into pise-furnace and outlier-furnace with the domes from clay «hlibtsi» or molded from clay (pise). The size of furnaces, in general, was 0,8—1,2 m, height — 0,3—0,65 m.